

Problemi iz sodobne didaktike in pedagogike, II.

Pomen jezuitskega šolstva za zgodovinski razvoj šolstva na Slovenskem in njegovi didaktični poudarki

Kritični pretres prikaza J. Ciperleta in A. Vovka v delu
"Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja"

1 Uvod

V prikazu razvoja šolstva na Slovenskem izpod peresa Jožeta Ciperleta in Andreja Vovka, ki ga omenjam že v naslovu,¹ je pedagoškemu delu jezuitov posvečeno obsežno poglavje, kar nesporno priča o nezanimljivosti dela Družbe Jezusove na tem področju pri nas. Vendar omenjeni prikaz teži, kot bom v nadaljevanju še pokazal, k pretežno negativnemu vrednotenju tega dela, zlasti v luči predhodnega pomembnejšega poglavja v zgodovini slovenskega šolstva, tj. protestantskega šolstva. Le-to naj bi namreč, po Ciperle-Vovkovi razlagi, predstavljalo "*prelomnico*" in obdobje "*velikih pridobitev*" za razvoj šolstva pri nas,² skratka *korak naprej* z ozirom na srednjeveško obliko šolstva, medtem ko naj bi jezuitsko šolstvo z ozirom na protestantsko predstavljalo "*korak nazaj*".³ Te Ciperle-Vovkove deklarativne označbe razvojne in didaktične vrednosti jezuitskega šolstva pri nas bodo v tej razpravi predmet kritičnega pretresa. Kritični pristop je tu izzvan zlasti zaradi dejstva, da so problematične izjave Ciperle-Vovkovega tipa pri nas še vedno splošno razširjene in razumljene kot samoumevne.⁴ Zato bodo le-te v nadaljevanju tudi podrobno razčlenjene.

Razprava se bo posledično delila na analizo samega prikaza s sprotnimi komentarji (2. poglavje) ter na generalni komentar k

temu prikazu v sklepu (3. poglavje), ki bo povzel ugotovitve iz drugega poglavja. Generalni komentar bo pozoren na dvojce: 3.1 na oceno zgodovinskega pomena jezuitskega šolstva pri nas ter 3.2 na oceno nadčasovne vrednosti same temeljne didaktične strukture tega šolstva.

2 Analiza in komentar Ciperle-Vovkovega prikaza vloge jezuitskega šolstva pri nas

Analiza se bo delila na materialni oris (2.1) in na razčlenitev besedila s sprotnim komentarjem (2.2).

2.1 Materialni oris besedila

Prikaz jezuitskega šolstva pri nas je v Ciperle-Vovkovi knjigi zajet v poglavju z naslovom *Pedagoško delo jezuitov*. To poglavje bo torej predmet obravnave v tej razpravi. Poglavje obsega 8 strani od 99 strani knjige, ki so posvečene posameznim obdobjem šolstva na Slovenskem. Ostale strani knjige (izven teh 99-ih) zavzemajo predgovor, pregled virov, povzetki v več jezikih, različna kazala ter naslovnice. Skratka, prikaz, ki nas tu zadeva, zavzema malo manj kot 8 % vsebinskega dela knjige.

Neposredno pred njim se nahaja poglavje o protestantskem šolstvu (z naslovom *Šolstvo*

v času protestantizma), še pred njim pa najdemo prvo poglavje knjige, ki je posvečeno prikazu srednjeveškega šolstva (z naslovom *Srednjeveško šolstvo*).

2.2 Zaporedna razčlenitev besedila in sprotni komentar

V tem paragrafu bo naša analiza šla skozi tekst obravnavanega poglavja in povzemala njegove pomembnejše vsebinske sklope v zaporedju, kakršnega najdemo v samem tekstu. Ti povzetki bodo označeni z velikimi črkami na začetku odstavkov (A, B, C, ... M). Vsak tako označen odstavek v tem paragrafu bo povzemal en tovrsten vsebinski sklop. Povzetki bodo pogosto (a ne vedno) izzvali komentar, ki se bo vedno nanašal na posamezen povzetek in se bo nahajal tik za njim. Označen bo z veliko rimsko številko (I, II, III, ... IX). Povzetek (in morebiten komentar) se loči od naslednjega zaporednega povzetka (in morebitnega komentarja) z vsaj eno prazno vrstico. Številke strani obravnavanega besedila bodo odslej navedene kar v besedilu (v oklepaju) in ne na koncu strani, tako bo preglednost večja.

A) Besedilo se začne z uvodno oznako protireformacije (tj. obdobja, ki je v notranji povezavi z razvojem jezuitskega šolstva pri nas in nasploh), kot obdobja, v katerem so "protestantske šole postale žrtev protireformacijske nestrpnosti" (27).

KOMENTAR I: Ta oznaka že uvodoma prebudi v bralcu občutek precejšnje tendenčnosti obravnavanega Ciperle-Vovkovega zapisa.

B) Dalje se besedilo členi v dva razdelka: prvi nosi naslov *Elementarno šolstvo*, drugi pa *Jezuitsko šolstvo*. Prvi razdelek se začne z ugotovitvijo, da so po zmagi protireformacije pri nas večino šolstva "tako kot v srednjem veku (...) vzeli v svoje roke jezuiti in katoliška cerkev" (28).

KOMENTAR II: Tu se je težko izogniti sprotnemu komentarju: ni namreč jasno, kako naj bi jezuiti imeli v svojih rokah že srednjeveško šolstvo, ko je jezuitski red nastal šele v 16. stoletju. Vendar gre tu (upam, da) za *lapsus*.

C) Nadaljuje se razdelek z ugotovitvijo, da "je bil to seveda v razvoju vzgojnega dela vsaj na osnovnošolskem področju korak nazaj". Kot utemeljitev te ugotovitve je navedeno, da "fevdalna miselnost predstavnikov katoliške cerkve ni mogla sprejeti v svoj obnovitven program šole, ki bi skrbela za izobraževanje ljudstva v materinščini, to je osnovne šole" [28]. Protestantška gimnazija naj bi torej dobila svojo protireformacijsko ustreznicu – jezuitsko gimnazijo, protestantska osnovna šola pa ne. "Posledica tega je bila, da smo se na Slovenskem, kar se osnovne šole tiče, v 17. stoletju povrnil v stanje, kakršno je bilo pri nas v srednjem veku" (28).

KOMENTAR III: Ni jasno, kakšno vlogo naj bi imela pri vsem tem fevdalna miselnost katoličanov. Zgodovinsko dejstvo je, da so bili glavni podporniki protestantizma pri nas ravno fevdalci (zlasti tisti nemškega porekla): Auerspergi, Khissli, Edlingi itd. Ni torej jasno, zakaj naj bi fevdalna miselnost bila bolj na delu pri katoličanih kot pri protestantih. Prej bi rekli, da bi moralo veljati obratno, saj je bilo slovensko manj premožno ljudstvo skoraj v celoti katoliško in ne protestantsko, kar je tudi v obravnavani knjigi omenjeno na str. 26. Za obravnavo vprašanja vznika osnovnega šolstva pri nas napotujem na komentar VI.

Č) "Katoliška duhovščina" naj bi, dalje, zlasti vzgajala k pokornosti do cerkvene in posvetne gospode, "zato je bila [v protireformatorskem šolstvu, op. I. K.] poleg vernosti glavna vrlina značaja, ki ga je bilo treba razviti preprostemu ljudstvu, močna volja za vztrajanje v težavah tega sveta, nikakor pa ne za njihovo premagovanje" (28).

KOMENTAR IV: Glede poudarjanja pokornosti do (zlasti posvetne) gospode katoliški duhovnik zagotovo ni mogel preseči protestantskega, saj je bil uspeh protestantizma v vseh evropskih deželah odvisen od naklonjenosti fevdalne gospode novi veri. Katolištvo je bilo daleč bolj avtonomno, saj tu cerkvena hierarhija ni bila podrejena posvetni. Dovolj je, da si tozadevno ogledamo tako Trubarjeva navodila ljudstvu glede odnosa do fevdalcev in vladarjev v vseh njegovih katekizmih kakor tudi Luthrova. Zgovorno je že samo Luthrovo ostro in dosledno nasprotovanje kmečkim uporom. Nasploh je pasivnost v odnosu do sveta bolj protestantska kot pa katoliška poteza, saj je protestantizem s poudarjanjem opravičenja zgolj po milosti in veri, nasproti katoliškemu opravičenju tudi po delih, odkrito zagovarjal radikalni pasivizem. Katolištvo je nedvomno bolj aktivno naravnano do sveta.

D) Prikaz se nadaljuje z opisom razredne izključujočnosti jezuitskih gimnazij in šolstva nasploh: "*Otroci 'boljših' staršev so po prehodnem privatnem pouku stopili v jezuitske gimnazije; učenci, ki so ostali, pa so elementarno znanje mogli najti le v župnijskih in mestnih šolah*" (28).

KOMENTAR V: Zanimivo je, da sam Ciperle v kasnejšem zborniku simpozija *Jezuiti na Slovenskem* iz leta 1992 navaja podatke, ki rušijo navedeno tezo. V tem zborniku Ciperle namreč omenja dejstvo, da so bile jezuitske gimnazije prve, ki so ponujale brezplačen pouk: "*Odprtje gimnazij finančno šibkejšim družbenim slojem je seveda omogočilo mnogim nadarjenim mladim ljudem pridobitev izobrazbe. V jezuitskih kolegijih jim je bila pogosto nudena tudi brezplačna oskrba in bivanje. Odprava šolnine je seveda močno povečala število dijakov na jezuitskih šolah in povzročila upad tam, kjer se je šolnina še pobirala*".⁵ Jasno je, da je bila odprava šolnine v takratnem druž-

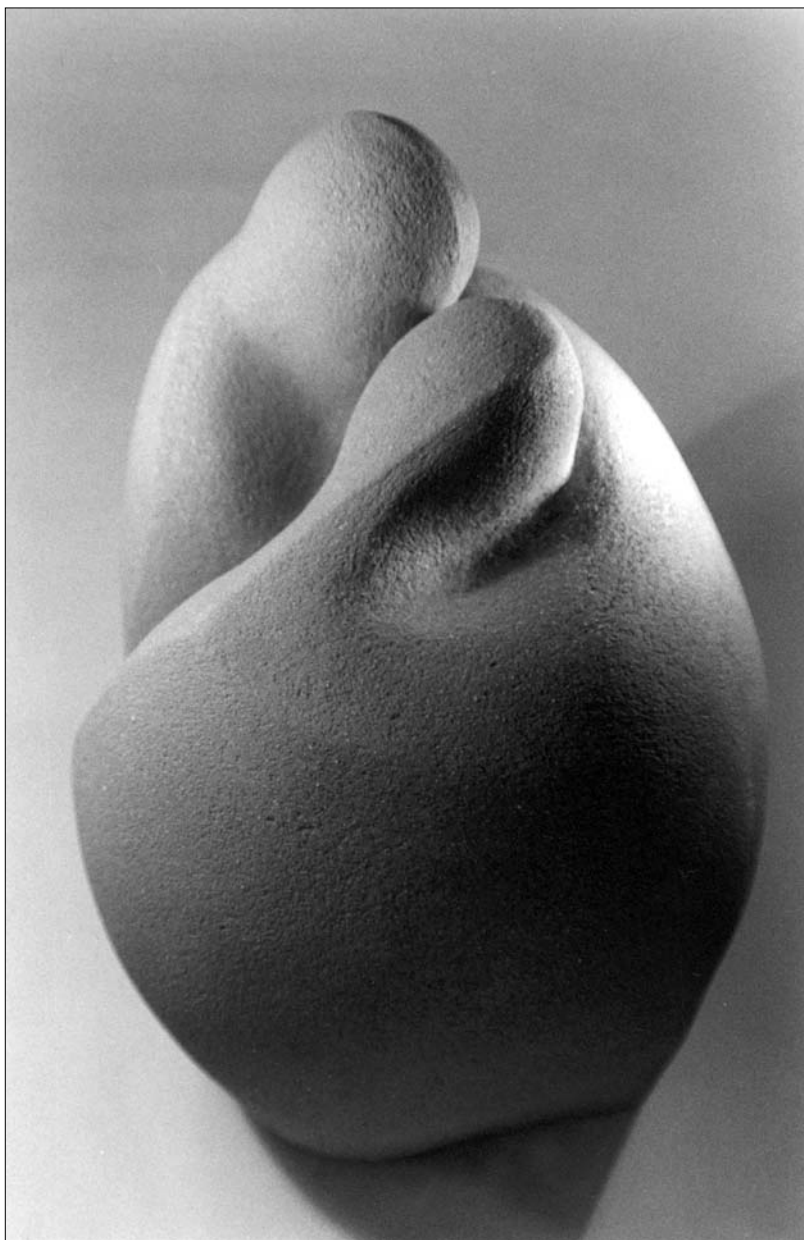
benem stanju možna le, če je bil učitelj duhovnik ali redovnik, človek brez družine in torej brez velikih materialnih zahtev. Zato je jasno, da je prva brezplačna široko organizirana oblika pouka ravno jezuitska gimnazija. Zanimive so tudi ugotovitve, kako so jezuiti celo privilegirali revnejše učence, saj so predvsem zanje radi ustanavljali internate (in ne za premožnejše).⁶ Zanimivo je, da se celo proti koncu samega poglavja, ki ga obravnavamo, avtorjema zapiše sledeče spoznanje: "*Podatki o socialnem izvoru dijakov, ki jih je včasih moč najti v jezuitskih virih, kažejo, da je bila tretjina do polovica plemiških sinov, drugi so bili sinovi meščanov in kmetov*" (34-35). Skratka, teza o tem, da je bilo jezuitsko šolstvo namenjeno predvsem otrokom "boljših" staršev, se zdi neutemeljena.

E) Sledi daljši prikaz določenih oblik elementarnega šolstva v župnijskih in mestnih šolah, ki pa je označeno kot zelo neorganizirano in kaotično (28-30).

KOMENTAR VI: Ta prikaz se zdi v določenem nasprotju s tezo o odsotnosti elementarnega šolstva v tem obdobju iz točke B. Vendar pogledjmo najprej, kaj naj bi bili kriteriji osnovnosti šole po Ciperle-Vovkove-mu mnenju. Prikaz teh kriterijev najdemo na straneh 18-19: "*biti mora elementarna, kar pomeni, da za sprejem vanjo ni potrebna nobena predhodna izobrazba, splošna, torej namenjena vsem učencem, ne glede na njihov spol, razredno pripadnost, premoženjske razmere in bodoči poklic, in resnično ljudska, kar pomeni, da je njen učni jezik materinščina njenih učencev*". Zdi se, da smo tako šole imeli tudi v času protireformacije, glede na seznam šol, ki ga najdemo na str. 28-30, in glede na dejstvo, da je jezuitski kolegij sprejemal tudi revne otroke, ki zagotovo niso mogli biti deležni predhodne izobrazbe in ki so zagotovo poznali le materinščino. Še več! Take šole smo prav gotovo imeli že pred protestantizmom

v samostanskih, zlasti pa v župnijskih in mestnih šolah (prim. 12-13). Nenazadnje nosi prva slika v knjigi naslov "*Elementarni pouk v 13. stoletju*". V 13. stoletju! V polnem srednjem veku! Zanimivo je tudi, da je bilo za razliko

od protestantskega osnovnega šolstva na Slovenskem (prim. 21) protireformacijsko (vsaj v letih 1601-1621, ko je delovala jezuitska eno-razrednica) zastonj in je bilo torej bolj *splošno* od protestantskega. Zastonjskost osnov-

Z. Arnšek: *Skrivnost*, 1994, žgana glina, v. 37 cm.

nega šolstva v obdobju protireformacije je do-
ločil sam Tridentinski koncil.⁷

F) Drugi razdelek prikaza se nanaša na sam ustroj jezuitskega šolstva. Začne se z ugotovitvijo, da je bila naloga jezuitov *“povrniti katoliški cerkvi vpliv na ljudi, ki sta ji ga bila humanizem in reformacija že močno spodkopala”* (30).

KOMENTAR VII: O tem, da je humanizem spodkopaval vpliv katoliške Cerkve, bi bilo možno dlje razpravljati. Dejstvo je, da se je humanizem začel razvijati znotraj vrhov katoliške Cerkve same, saj je bil sam Vatikan eno izmed najpomembnejših vrelišč humanizma in renesanse. Reformacija je pravzaprav nastala kot odpor proti *“poganiziranemu”*, tj. humanističnemu in renesančnemu katolištvu. Jezuiti so v svojih šolah zavestno gojili humanizem prav kot obliko odpora proti protestantskemu antihumanizmu.

G) Deplasiranosti redukcije gesla *“Omnia ad maiorem Dei gloriam”* v *“vse za večjo politično moč katoliške cerkve in jezuitskega reda”* (31) verjetno ni potrebno posebej komentirati.

H) Sledi krajši pregled ustanavljanja kolegijev na Slovenskem (Ljubljana, Celovec, Gorica, Trst, Maribor).

I) Sledi prikaz starostne delitve jezuitskega šolskega sistema v skladu z *Ratio studiorum*, enotnim učnim načrtom jezuitskega reda (31).

J) Podobno kot točka F zveni zelo čudno sledeča ugotovitev glede poudarka na latinščini v jezuitskem šolskem sistemu: *“Latinščina ni bila jezuitom važna zaradi svoje formalne izobraževalne vrednosti in še manj zaradi duha antike, pač pa zato, ker je bila kot uradni jezik cerkve tako rekoč njihova materinščina, hkrati pa še jezik diplomacije in znanosti. Potrebovali so jo torej na najvažnejših področjih svojega delovanja*

in še za medsebojno sporazumevanje. Pa tudi dvigala jih je nad ljudstvo, ki mu je bil ta jezik nerazumljiv in nepristopen” (32).

KOMENTAR VIII: V Komentarju VI je bila že vzpostavljena notranja povezava med obdobjem protireformacije in humanizma. Iz te notranje povezave je prav gotovo treba tudi razumeti tradicionalno poudarjanje latinizacije v jezuitskem šolstvu. Poleg tega je bila latinščina jezik znanosti in visokošolskega študija, kar ni tako zanemarljivo, kot se zdi, da sugerira citiran odlomek. Tezo o vzvišenosti jezuitov nad *“ljudstvom”* zaradi latinizacije je treba obravnavati verjetno podobno kot tezo o *“razredni diskriminatornosti”* tega šolstva, obravnavani v Komentarju V.

K) Sledijo poudarki o humanitetnih razredih in o aktivnem obvladovanju jezika in sloga v njih (32).

L) Sledi obravnava samega poteka pouka v gimnaziji z omembo značilnega intelektualnega dvoboja imenovanega *concertatio* in ostalih elementov *emulacijske metode* (v prikazu zaničljivo označene kot *častihlepje*), tj. raznovrstnih oblik uporabe učnega agonizma med učenci za prebujanje motivacije za učenje (32). Ta motivacijska metoda je označena kot *“mnogostransko učinkovita”* (32), vendar takoj potem najdemo sledeč odlomek: *“Edina psihična aktivnost, ki jo je jezuitska šola zahtevala od svojih učencev, je bilo zapomnjevanje in obnavljanje učne snovi. Težnje po samostojnosti in ustvarjalnosti pa je ta pouk zatiral”* (33).

KOMENTAR XI: Da bi uvideli problematičnost te Cimperlje-Vovkove ocene emulacije kot didaktične metode, si oglejmo najprej podrobneje to metodo samo: *“Emulacija je, psihološko gledano, tisto čustvo, ki žene človeka k doseganju ali celo k preseganju sočloveka v posedovanju neke dobrine ali pozitivne osebnostne lastnosti. (...) Iz povedanega je jasno,*

kako lahko najde vzgoja v emulaciji dejavno in močno spodbujevalo k naporu ter obenem nek stroj, ki sestoji iz plemenitosti in širokosrčnosti. To vodi k uvidu, da je emulacija vzgojna nujnost, prav tako kot je nujna para za delovanje parnega stroja. Ta nujnost se priznava že od davnine in se ustrezno izkorišča na vseh področjih. Dovolj, da se spomnimo Grkov, ki so videli v gimnastičnih in literarnih tekmovalnih način, kako poživljati, harmonizirati in olepšati telo, ter način, kako spodbujati umetnost in leposlovje k vedno večji meri popolnosti; krščanski asketi najdejo v zgledih drugih spodbudo za opuščanje zla in za brezpozojno prepustitev dobremu (prim. sv. Avgustin, *Izpovedi*, VIII, II, 27); učitelji pa način, kako doseči pri učencih večjo zavzetost za snov in večjo storilnost. Dovolj je, da pogledamo, kako so se emulacije poslužili jezuiti v svoji *Ratio studiorum*: v njihovih javnih letnih pesniških akademijah; v razdelitvi razredov na dve antagonistični strani s posebnimi naslovi (...) in funkcijami za najboljše; v dodelitvi "emulusa" (antagonističnega učenca) vsakemu učencu; v pisnih izpitih in nagradah za najbolj uspešne. / Samo janzenizem na eni strani in filozofsko puritanstvo Kanta in Rousseauja na drugi sta hoteli nasprotovati emulaciji kot proti-vzgojnemu prijemu. Janzenisti, izhajajoč iz teorije o bistveni pokvarjenosti človeške narave, in torej pokvarjenosti sleherne človekove naravne težnje, so prepovedali emulacijo v svojih port-rolističnih šolah, saj so v njej videli le enega izmed tolikih naravnih gonov. Kant jo zavrne zaradi svoje absolutne morale, ki je utemeljena v čistem umu in ne dopušča nikakršnega interesa. Rousseau jo zavrne v imenu zanj značilne optimistične ocene človekove narave, ki se mora zato razviti samo sama iz sebe in zato vidi v emulaciji [kot odnosnem vzgibu] nevaren gon (...).⁷⁸ Ni jasno, kako naj bi bilo ob intenzivni uporabi emulacijske metode v jezuitskih šolah vse usmerjeno samo v pomnjenje in obnavljanje ter nič v ustvarjalnost.

Vsak učenec, ko se je bojeval s svojim emulusom v obliki takšne ali drugačne *conceratio*, je moral biti kar se da ustvarjalen, če ni hotel kmalu podleči njegovim bistroumnim dialektičnim sunkom.

M) Sledijo poudarki o disciplinskem stanju v jezuitskih šolah, gradbene značilnosti le-teh ter sklepni poudarki (34-35).

3 Sklep: generalni komentar prikaza

3.1 Generalni komentar Ciperle-Vovkovega prikaza zgodovinske vloge jezuitskega šolstva pri nas

Zdi se, da analizirano besedilo skuša izpostaviti zlasti sledeča stališča v zvezi z jezuitskim šolstvom:

- i) da je jezuitsko šolstvo predstavljalo korak nazaj glede na glavno pridobitev reformacijskega šolstva - osnovno šolo (prim. točki C, E);
- ii) da je bilo jezuitsko šolstvo razredno-fevdalno usmerjeno in (posledično) usmerjeno v izrinjanje revnejših iz učnega procesa (prim. točki Č, D);
- iii) da je bilo jezuitsko šolstvo antihumanistično usmerjeno (prim. točki F, J);
- iv) da emulacijska metoda jezuitskega šolstva ni spodbujala ustvarjalnosti in da je imela protivzgojni učinek (saj je označena kot *častihlepje*) (prim. točko L).

V teku razčlenitve je bilo znotraj sprotnih komentarjev pokazano, kako:

Ad i) je bila osnovna šola v času jezuitskega šolstva še bolj razvita (bolj *splošna*) kot v času protestantizma in da si slednji ne more lastiti primata pri ustanavljanju osnovne šole na Slovenskem, saj smo jo imeli že v srednjem veku (prim. kom. III in VI);

Ad ii) jezuitsko šolstvo ni bilo razredno diskriminatorno, pač pa je, obratno, imelo izreden karitativni posluh za izobraževanje revnejših slojev (prim. kom. IV in V);

Ad iii) ne samo jezuitski šolski sistem, pač pa celotna protireformacija je bila izrazito humanistično usmerjena zaradi antihumanizma reformacije same (prim. kom. VII in VIII);

Ad iv) emulacijska metoda je sodobna (a obenem starodavna) metoda vzbujanja učne motivacije, ki vodi v visoke oblike ustvarjalnosti in storilnosti (prim. kom. IX).

Kakšnim vzrokom naj pripišemo navedene napačne ali vsaj zelo problematične trditve v Cimperle-Vovkovih knjigi glede vloge jezuitskega šolstva pri nas? Glede na močno poudarjanje domnevne razredne izključujočnosti jezuitskega šolstva, njene fevdalne in antihumanistične naravnosti je treba videti v Cimperle-Vovkovih izvajanjih, zapisanih v letu Gospodovem 1987, predvsem vpliv komunistične ideologije, ki je tedaj še vladala s totalitarno brezobzirnostjo. Ta vpliv odločno zmaguje nad znanstvenostjo, tj. resnicoljubnostjo prikaza.

3.2 Generalni komentar nadčasovne vrednosti temeljne didaktične strukture jezuitskega šolstva

Iz povedanega je očitno, da jezuitsko šolstvo ni korak nazaj v razvoju šolstva na Slovenskem, kot nam skuša dopovedati marksiistično zgodovino Cimperle-Vovkovega tipa, pač pa pomemben korak naprej. V čem je torej temeljni didaktični doprinos tega šolskega sistema?

Zdi se, da je bila najbolj temeljna in specifična metodična lastnost jezuitske didaktike ravno metoda emulacije. Njeno nadčasovno vrednost bi bilo mogoče orisati na sledeči način. Načini vodenja razreda so po obče sprejeti teoriji v glavnem trije:

a) avtoritativni, b) demokratični in c) anarhični.

Prednosti in slabosti načinov vodenja razreda bi lahko prikazali v sledeči shemi:

- 1) sistematičnost pouka (a = [+]; b = [-]; c = [-]);
- 2) stik z učencem (a = [-]; b = [+]; c = [-]);

- 3) ustvarjalnost (a = [-]; b = [+/-]; c = [+]);
- 4) nevsiljivost (a = [+]; b = [-]; c = [+]).

Lahko bi rekli, da emulacijska metoda predstavlja takšno sintezo teh treh načinov vodenja, ki pozanje vse pozitivne vrednosti omenjenih štirih karakteristik. Namreč, emulacijsko metodo vodi učitelj, ki ostaja izven dialoga in ga nadzira. To omogoči *sistematičnost* in urejenost pouka. *Stik snovi z učencem* se ne realizira kot stik med učiteljem in učencem, pač pa kot stik med učencem in učencem, v različnih oblikah intelektualnega antagonizma. *Za ustvarjalnost učenca* v emulacijsko metodo jamči že samo dejstvo, da se dogaja med učenci, ki morajo stalno producirati ugovore, odgovore, rešitve ipd. *Nevsiljivost pouka* je zagotovljena ravno z dejstvom, da ni glavni dejavnik utrjevanja snovi učitelj, ki bi s svojo avtoriteto vsiljeval snov, pač pa se to dogaja na horizontalni ravni: med učenci.

Ta zanimiva didaktična metoda, ki se je zlasti razvila na srednjeveških univerzah v obliki t. i. disputacije⁹ in je v jezuitski šolski ustanovi doživela svoj poln pedagoški razmah, ima verjetno veliko povedati tudi današnjim najnaprednejšim didaktičnim tokovom in je ne kaže tako omalovaževati kot v analiziranem delu.

1. Celoten naslov je: Jože Ciperle, Andrej Vovko, *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*, Ljubljana, 1987.
2. Prim. n. d., 18.
3. Prav tam, 28.
4. Npr. v kurzu pedagoško-andragoških predmetov, ki jih pripravlja Center za pedagoško-andragoško izobraževanje na ljubljanski Filozofski fakulteti za izobraževanje pedagoških kadrov.
5. J. Ciperle, Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani, v: *Jezuiti na Slovenskem* (zbornik), Ljubljana, 1992, 162.
6. Prim. prav tam, 171.
7. Prim. *Enciclopedia cattolica*, XI. zv., Vatikan, 1953, 196.
8. *Enciclopedia cattolica*, V. zv., Vatikan, 1950, 326-327.
9. Prim. J. Le Goff, *Intelektualci v srednjem veku*, Ljubljana, 1998, 105 sl.